

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI  
FOLKLOR İNSTITUTU**

---

*Əlyazması hüququnda*

**NİZAMİ ŞAMİL OĞLU ADIŞİRİNOV**

**“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA EPİK FORMULLAR**

**5719.01-Folklorşünaslıq**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKİ – 2015**

**Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun “Dədə Qorqud” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

**Elmi rəhbər:**

**Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev**

*AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi*

**Rəsmi opponentlər:**

**Kamran İmran oğlu Əliyev**

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

**Rüstəm Kamal oğlu Rəsulov**

*filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent*

**Aparıcı müəssisə:** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrası

**Müdafiə** “\_27\_” \_\_11\_\_\_\_\_ 2015 -ci ildə saat \_\_\_\_\_ AMEA Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

**Ünvan :** AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi 31, AMEA Folklor İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “\_ \_ \_ \_ \_” \_\_\_\_\_ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının elmi katibi**  
**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,**  
**dosent:**

**Afaq Xürrəm qızı Ramazanova**

## TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı.** Elm aləmində ilk dəfə “Kitabi-Dədəm Qorqud ala-lisani-taifeyi Oğuzan” kimi tanınan “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və ən dəyərli yazılı abidəsidir. Türk dünyasının, xüsusilə oğuz (Azərbaycan) türklərinin mənəvi mədəniyyət tarixinin ən mühüm mənbələrindən biri olan bu sənət abidəsi uzun müddət Azərbaycanda müəyyən ideoloji yasaqlara, qadağalara məruz qalmış, geniş tədqiqinə icazə verilməmişdir. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini, istiqlaliyyətini bərpa edəndən sonra bu misilsiz mirasın öyrənilməsi, qorunub saxlanılması məsələləri Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyi ilə dövlət proqramına çevrilmiş, mühüm vəzifələrdən biri kimi tanınmışdır. Bu baxımdan “Dədə Qorqud kitabı” hər zaman xalqımız üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda da aktualdır. Ümumiyyətlə, əgər qəhrəmanlıq dastanları şifahi xalq ədəbiyyatımızın şah qolunu təşkil edirsə, “Dədə Qorqud kitabı” həm qəhrəmanlıq, həm də tarixilik səciyyəsinə görə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əvəzsiz rola malikdir. Ona görə də bu mövzu həm ümumi, həm də xüsusi şəkildə tədqiqata ehtiyacı olan məsələ kimi hər zaman üçün aktualdır. Dissertasiyada həmin məsələnin xüsusi mahiyyətindən- “Dədə Qorqud kitabı”nın poetik xüsusiyyətlərindən, dastanı söyləyən zaman aşığın-ozanın istifadə etdiyi əsas sabit struktur-formalardan, qəlib ifadələr-dən, formullardan bəhs edilir.

**Dissertasiyanın obyektı və predmeti.** Dissertasiyanın obyektı şifahi xalq ədəbiyyatının epik növü olan qəhrəmanlıq dastanları, daha dəqiqi, “Dədə Qorqud kitabı”dır.

Dissertasiyanın predmetini “Dədə Qorqud kitabı”nın poetik xüsusiyyətlərindən, dastanı söyləyən zaman aşığın - ozanın istifadə etdiyi sabit struktur formalardan-formullardan, məzmun və forma vəhdətindən, epik şeirin əsasında duran ritm, ahəng, alliterasiya kimi fonetik hadisələrin müqayisəli şəkildə təhlili təşkil edir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd “Dədə Qorqud kitabı”nın poetik strukturunun əsasında duran əsas formulları, sabit, dəyişməz qəlib ifadələri aşkarlamaqdır.

-Dissertasiyanın qarşısında duran vəzifələrdən birincisi bu sahədə aparılan çoxsaylı araşdırmaları nəzərdən keçirərək folklorşünaslıqda dastanların əsasını təşkil edən formullarla bağlı fikirlərin ümumiləşdirilməsi, dastan yaradıcılığının əsasında duran əsas poetik xüsusiyyətlərin aşkarlanmasıdır.

-Dissertasiyanın qarşısında duran ikinci vəzifə formul nəzəriyyəsinin əsas müddələrinin “Dədə Qorqud” dastanlarının poetik strukturu ilə müqayisəli şəkildə tədqiqidir.

-Dissertasiyanın qarşısında duran üçüncü vəzifə Drezden və vətikan nüsxələrinin formul nəzəriyyəsi işığında müqayisəli təhlilidir.

**Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları.** Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasında tarixi-müqayisəli metod dayanır. Dastanların strukturunu təşkil edən əsas ənənəvi arxetiplərin ilkin düşüncədə (Mifologiya) də əsas yer tutması, daha sonra dastanların struktur-poetika baxımından get-gedə daha da zənginləşməsi problemə məhz tarixi-müqayisəli aspektdən yanaşmanı tələb edir.

Bununla belə, dastanın bir mətn hadisəsi kimi struktur-semantik istiqamətdən öyrənilməsi də folklorşünaslığımız üçün o dərəcədə vacib və aktualdır.

**Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi.** Folklorumuzda epik formullar, dastanların əsasında duran əsas struktur quruluşlar, dastanların yaranma, formalaşma ənənəsi, oxşar süjet və motivlər zaman-zaman həm bizim tədqiqatçılarımızın, həm də əcnəbi araşdırmaçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan, dastanın ilk tədqiqatçılarından olan Ə. Abid, həmçinin M.Seyidov, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, M.Həkimov, B.Abdulla, M.Cəfərli, T.Hacıyev, A.Hacıyev, F.Bayat, C.Bəydili, P.Əfəndiyev, R.Qafarlı, K.Vəliyev, K.Əliyev, A.Lord, V.Propp, V.Bartold, V.M.Jirmunski, A.N. Veselovski, V.İ.Vasilov, K.L.Strauss, A.Olrik, N.Roşyanu, Y.E.Meletinski, M.Ergin, Ö.Çobanoğlu, M.Ekici, O.Akar, U.Günay, S.Tezcan, Z.V.Toğan, A.İnan, A.B.Ercilasun və başqa alimlərin əsərlərində dastan ənənəsi, dastan strukturu, dastanların əsasını təşkil edən epik formullar tarixi-müqayisəli cəhətdən tədqiq olunmuşdur. Son dövrlərdə həm bu sahədə Ə.Əsgərov “Oğuznamə yaradıcılığı”(2013), A.İslamzadə “Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazı”(2013), V.İsgəndərova “Ənənəvi nağıl formulları” (2014), R.Kamal “Kitabi Dədə Qorqud”: Nitq janrları və davranış poetikası”(2013), T.Hacıyev “Dədə Qorqud kitabı”: Tariximizin ilk yazılı dərslisi”(2014), K.Əliyev “Eposun poetikası: Dədə Qorqud və Koroğlu” (2011), F.Bayat “Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı”(1993), O.Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan folkloru”(1999) kimi tədqiqatçılar dəyərli əsərlər ortaya qoymuşlar, həm də “Dədə Qorqud” dastanları ritual-mifoloji aspektdən tədqiq edilmişdir.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Rzasoy S. “Kitabi-Dədə Qorqud” süjetlərinin ritual-mifoloji semantikasından (Eposun ilk boyu əsasında). Bakı: Elm, 1999, s. 85

Həmin araşdırmalar bu gün dastan poetikası sahəsində araşdırmaların daha da genişləndirilməsi ilə bağlı dəyərli nəzəri-metodoloji baza yaradır.

**Tədqiqatın elmi yenilikləri.** Tədqiqatda folklorşünaslıqda epik formul nəzəriyyəsinin yeri, formul nəzəriyyəsinin yaranması, inkişaf tarixi tədqiq edilmiş və bir sıra elmi yeniliklər əldə edilmişdir.

-Tədqiqatda bir çox tədqiqatçıların epik formul nəzəriyyəsi ilə əlaqədar ortaya qoyduqları əsas müddəalar müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

-Formul nəzəriyyəsi, həmçinin Azərbaycan filologiyasında bu nəzəriyyə ilə bağlı fikirlər “Dədə Qorqud kitabı”nın mətnlərindən göstərilən misallar əsasında izah olunmağa çalışılmışdır.

-Tədqiqatda abidənin Drezden və Vatikan nüsxələri epik formullar əsasında bir-biri ilə müqayisə edilmişdir. Fərqli və oxşar məqamlara epik formullar işığında nəzər salınmışdır.

-Tədqiqatda V.Proppun, N.Roşiyannın, A.Olrikin, Ü.K.Düzgünün, Ş.İbrayevin epik formulları barəsində də məlumat verilmişdir.

Tədqiqatın qəhrəmanlıq dastanlarının epik formullar baxımından öyrənilməsinə yeni bir töhfə verəcəyi qənaətinəyik.

**Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti.** İşin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Bu tədqiqatdan nəzəri istiqamətdə “Dədə Qorqud kitabı”nın əsas strukturu və poetikasının, ənənəvi formullar sisteminin əsas müddələrinin öyrənilməsi sahəsində istifadə etmək mümkündür.

İşdən praktiki istiqamətdə isə ali məktəblərdə şifahi xalq ədəbiyyatının, “Dədə Qorqud kitabı”nın tədrisi zamanı, dərs vəsaiti kimi, həmçinin epik formullarla bağlı tədqiqat, araşdırma kimi də istifadə etmək olar.

**Tədqiqatın aprobasiyası.** Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Dədə Qorqud” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Araşdırmanın əsas müddəaları və elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycanda və xaricdə çap etdirdiyi məqalələrdə, həmçinin Respublika və Beynəlxalq elmi konfrans materiallarında əks olunmuşdur.

**Dissertasiyanın quruluşu.** İş giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində tədqiqatın ümumi səciyyəsi ifadə olunmuş, mövzunun elmi aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı və predmeti, tədqiq tarixi, metodoloji əsasları, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, işin aprobeiasyası və strukturu barədə məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Formul nəzəriyyəsi və “Dədə Qorqud kitabı”** adlanır. Birinci fəslin birinci bölməsi *“Qəhrəmanlıq dastanlarının strukturu və epik mətnlərdə formul problemi”* adlanır. Bu bölmədə dastan yaradıcılığı, dastanların strukturu, dastan və mif münasibətləri barədə məlumat verilmişdir. Mif düşüncə hadisəsi olduđu kimi, dastan da epik düşüncənin hadisəsidir. Dastan-mif münasibətlərinin terminoloji aspektdən nəzərdən keçirilməsi mif-dastan keçidinin məna qatlarını görməyə imkan verir. Dastanın “xalq romanı”, “xalq kitabı” mənaları vardır. M.H.Təhmasib görə, dastan “musiqi havası”, “əhvalat”, “boy”, “nağıl” və s. mənalara bildirir.<sup>1</sup> Dastan, “hekayə”, “hekayət” kimi də adlandırılmışdır.<sup>2</sup>

V.Propp folklorun mifdən qaynaqlanan müstəqil elm sahəsi olaraq yox, mif sistemi içində formalaşaraq inkişaf edən bir elm sahəsi olduğunu hesab edirdi.<sup>3</sup> Alan Dundas isə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, V. Proppun araşdırması “mətni adətən buxarlaşıdırıb ortadan qaldırır”, mətni hesaba almır.

L.Raqlan da öz tədqiqatlarında folklardan ritualın ayrılmaz parçası kimi söz açır. Tədqiqatçı dastan qəhrəmanlarına aid 22 formul təsbit edir belə bir məntiqi nəticəyə gəlir ki, mif və ritual arasında olan bağlılıq dastan qəhrəmanının formalaşmasına çox böyük təsir edir.<sup>4</sup>

Y.M. Meletinski mif-ədəbiyyat münasibətlərini mif-folklor kontekstində nəzərdən keçirir və göstərir ki, miflər, folklor mətnlərinə keçiddə miflikdən çıxır. Belə miflərdən nağıllar boy atır. Nağıllar isə dastanların formalaşma prosesinə təsir göstərir.<sup>5</sup>

Prof. A.Şükürov yazır ki, mifoloji təsəvvürlər və süjetlər müxtəlif xalqların şifahi folklor ənənələrində mühüm yer tutur. Mifoloji motivlər ədəbi süjetlərin genezisində böyük rol oynamaqla yanaşı, mifoloji

---

<sup>1</sup> Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları(orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, s. 156-159

<sup>2</sup> Araslı.H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: ADU, 1956, s.103

<sup>3</sup> Vladimir P. Folklor-Teori ve Tarih. İstanbul: Kubbealtı yayınları, 1998, s. 21

<sup>4</sup> Raqlan L. Ulusal epik kahraman. Milli Folklor- C.5, S.37, Ankara: Tuna yayınları, 1998, s. 156

<sup>5</sup> Мелетински Е.М. Поэтика мифа. Москва: Наука, 1976, с. 339

mövzular, personajlar ədəbiyyatın bütün tarixi boyu dəfələrlə istifadə olunmuşdur.<sup>1</sup>

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, miflər dastanların, arxetipik başlanğıcıdır. Bu mənada həm Y.M.Meletinskiyin, həm də A.Şükürovun yuxarıdakı fikirləri ilə razılaşıırıq ki, dastanlar miflərdən baş alıb gəlir. Elə buna görə də, dastanın bütün qatlarında mif var.

Rumın alimi Nikolay Roşiyanu da “Nağılların ənənəvi formulları” adlı tədqiqat əsərində Avropa və Asiya xalqlarının folklor materiallarından istifadə edərək nağıl təhkiyəsinin üslubunu tədqiq etmiş və nağıl formullarını 3 böyük qrupa bölmüşdür:

1. İnisial formullar
2. Medial formullar
3. Final formullar<sup>2</sup>

P.Mirabil dastanlardakı ümumi oxşarlığı, onlardakı oxşar formullarla əlaqələndirirdi. Tədqiqatçının fikrinə görə, formullar xalq dastanlarının yaranmasında çox mühüm rol oynayır. Belə ki, qəliblər ilk növbədə dastan qoşanlara əsas mövzunu yerləşdirməyə imkan verir. Məhz qəliblərin köməyi sayəsində dastan qoşan öz istedadını nümayiş etdirir.

Formul nəzəriyyəsi daha çox Milman Parri və Albert Lordun baxışlarına əsaslanır. Onların meydana gətirdiyi Parri-Lord nəzəriyyəsinin əsasında formul prinsipi və onun nəzəri-təcrübi təhlili dayanır. Bu nəzəriyyənin baniləri formul dedikdə müəyyən şəraitdə zəruri fikri, ani ideyanı ifadə etmək üçün müntəzəm işlənən söz qrupunu nəzərdə tuturdular. Yəni təkrarlılıq formulun başlıca funksional keyfiyyətidir. Musiqi sabitliyini, ritmi, paralel konstruksiyaları, sözün ovsunedici gücünü nəzərə alan Parri-Lord nəzəriyyəsi ritmik-sintaktik modeli-formulu dastan yaradıcılığının əsasında götürürdü.<sup>3</sup>

A.Lord belə hesab edirdi ki, dastanın ifası zamanı aşıq, dinləyici kütlənin onun söylədiklərindən məmnun olmadığını və ya dastanı dinləməyə istəkli olmadığını hiss etdiyi zaman ümumiləşdirici formullardan istifadə edərək dastanı qısalda və ya bunun əksinə bəzən yenə də formullardan istifadə etməklə dastanı uzada bilir. Ənənə çərçivəsindən çıxış edən ifaçılar dastanı daha təsirli şəkildə dinləyicilərə çatdırmaq üçün ənənəvi təhkiyə vasitələrinə tez-tez müraciət edirlər. Belə vasitələr yalnız

---

<sup>1</sup> Şükürov A. Mifologiya. I kitab, Bakı: Elm, 1995, s. 136

<sup>2</sup> Рошияну Н. Традиционный формулы сказки. Москва: Наука, 1974, s. 109

<sup>3</sup> Лорд А. Сказитель. Москва: Наука, 1994, s. 96-105

süjeti zənginləşdirmir, həm də dastanın təkraredilməz üslubunun yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Professor Kamil Vəliyev formul nəzəriyyəsi ilə bağlı mövcud nəzəri ədəbiyyata söykənərək epik formulları üç prinsip üzrə təhlil edir.

- I. Sintaqmatik prinsip
- II. Semantik prinsip
- III. Linqvistik prinsip

Bəzən bir-birinə qarışdırılan bu prinsiplər ayrı-ayrı aspektlər əsasında formulun təsnifini nəzərdə tutur.

I. *Sintaqmatik prinsip* epik mətn boyunca mövqedən asılı olaraq epik formulların təsnifini nəzərdə tutur. Bu baxımdan formullar üç qrupa bölünür.

1. Başlanğıc formulları
2. Keçid(medial) formulları
3. Sonluq formulları

II. *Semantik prinsip* əsasında formalaşan formullar aşağıdakı qruplara və yarımqruplara bölünür.

Ritual formullar (Toy, yas, hədiyyəvermə, mövsümlə bağlı formullar); Döyüş, müharibə formulları (Yoladüşmə, döyüş, qələbə, geyim-silah formulları); Kütləvi (batal) səhnə formulları; Tərif formulları; Dua-alqış formulları; Qarğış formulları; Məişət formulları; Təbiətə (heyvanlara, bitkilərə) münasibət formulları; Sentensiya (hikmətamiz kəlamlar) formulları; Yol formulu.

III. *Linqvistik prinsip* üzrə epik mətndə işlənən formullar dil vahidləri əsasında aşağıdakı kimi təsnif edilir:

Söz-formul(metafora); Müqayisə-formul; Söz birləşməsi-formul (bədiî təyinlər); Cümlə formul; Mətn-formul(dialog, Tirada)<sup>1</sup>

Birinci fəslin ikinci bölməsi “*Dədə Qorqud*” mətnlərinin *Sintaqmatik prinsip əsasında tədqiqi*” adlanır. Sintaqmatik prinsip epik mətn boyunca mövqedən asılı olaraq epik formulların təsnifini nəzərdə tutur.

*Başlanğıc formulları* epik mətndə süjetin şaxələnməsi, obrazların çoxalması, bir növ kompozisiyanın mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq işlənir, söz sözlə, əhvalat əhvalata calanır.<sup>2</sup> Ümumiyyətlə, “*Dədə Qorqud*” boylarının əvvəlində hadisələri zamana yerləşdirən “bir gün”, “Oğuz zamanında”, “Məgər” başlanğıc formulları, məkanı ifadə edən başlanğıc

<sup>1</sup> Vəliyev K. Dastan poetikası, Bakı: Yazıçı, 1984, s. 102-103.

<sup>2</sup> Kitabı-*Dədə Qorqud*” Ensiklopediyası. II cild, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, s.

formullarına nisbətən daha sıx işlənəkdədir. (*Bundan sonra gətirdiyimiz nümunələr "Kitabi Dədə Qorqud" // Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadə, Bakı, Yazıçı, 1988- ci il nəşrindəndir.*)

"Dədə Qorqud" kitabında işlənən başlanğıc formullarını qısaca olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik.

1. *Xanım hey!* (KDQ, 16, 42, 69, 84, 92, 106, 112, 122) . Dastanın hər bir boyu "xanım, hey" müraciəti ilə başlanır və həmin müraciət nidası boyun başladığını göstərən çox funksiyalı üslubi elementə çevrilir<sup>1</sup>; *Bir gün...* (KDQ, 16, 28); "Dədə Qorqud söyləmiş görəlim, xanım, necə söyləmiş?" formulu da dastan boylarında başlanğıc formulu kimi çıxış etməkdədir; "Oğuz zamanında" (KDQ, 105,130); "Məgər..." (KDQ, 127,182)

*Keçid formulları* öz funksiyalarını müxtəlif sintaqmatik xəttlər üzrə yerinə yetirirlər. "Dədə Qorqud" dastanlarında aşağıdakı keçid formulları müşahidə edilməkdədir:

"Dan ötdü, gün doğdu" (KDQ, 42, 55), "Bunun üzərinə on altı il keçdi" (KDQ, 35, 48), "At ayağı külək, ozan dili çevik olur." (KDQ, 57, 65), "Qalaba qorxudar, dərin olsa batırar"(KDQ, 72, 95, 115), "Yayanın umudu olmaz" (KDQ, 61, 83), "Dəpədən köbini, süsəgən yırtar" (KDQ, 150), "İyögülü ulalır, qabırğalı böyür" (KDQ, 146), "Əski donun biti, öksüz oğlanın dili acı olur." (KDQ, 146)

Keçid formulları dastan mətnlərində üslubi çalarlar əmələ gətirərək müxtəlif məqamlarda işlənir.

1. *Nəsrədən şeirə (nəzmə) keçərkən.*

- "Çağırıb Dirsə xana söylər, görəlim, xanım, nə söylər." (KDQ, 32)

- "Onun ardınca, xanım, görəlim kimlər yetdi?" (KDQ, 92,108,145)

2. *Təhkiyə müəyyən bir informasiya periodundan başqasına keçərkən və ya ifadə haşiyəyə çıxarkən.*

- "At ayağı, külək, Ozan dili çevik olur. Xanım, oğlanın qırq gündə yarası onaldı, sapasağ oldu." (KDQ, 38)

- "Məgər, xanım, təkur peşman oldu." (KDQ, 129)

Sintaqmatik prinsip əsasında formalaşan 3-cü qrupa *final-sonluq formulları* daxildir. Final formullar yalnız boyların, qolların və ümumən epik mətnlərin qurtaracağında deyil, motiv hüdudunda, süjetin müəyyən məqamlarında da işlənmə bilər. Sonluq formulları əsasən mürəkkəb sintaktik

---

<sup>1</sup> Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. V cildə- III cild, Bakı: Elm, 2007, s. 178

bütövlərlə ifadə olunur. Hətta sosial istiqaməti bəlli olan kəskin iraddan, atalar sözlərindən ibarət final formulları da mövcuddur.<sup>1</sup>

“Dədə Qorqud kitabı”nda olan bütün boyların sonu “Yum verəyim, xanım!” sonluq formulu ilə işlənməkdədir. Və bundan sonra təkrarlanan aşağıdakı şeir parçası az fərqlə bütün boylarda təkrar olunaraq final-sonluq formulu formalaşdırmaqdadır: “Yerli qara dağların yıqılmasın! Kəlgəlicə qaba ağacın kəsilməsin! Qamın aqan görkli suyun qurumasın! Çapar ikən ağ-boz atın büdrəməsin! Çalışanda qara polat üz qılıncın kütəlməsin! Dürüşərkən ala köndərin ufanmasın! Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun! Ağ saqallı baban yeri uçmağ olsun! Haq yandıran çırağın yana dursun! Qadir səni namərdə möhtac etməsin!”

Dastanın “yum” adlanan alqış hissəsində qədim türk epik təfəkkürü ilə bağlı inamları üç kateqoriya halında sistemləşdirsək:

Birincisi, “*Qara dağ, qaba ağac, qamən axan görklü su*” – Qədim türklərin inamlarını, inanc sistemini ifadə edən poetik fiqurlar.

İkincisi, “*qara polat üz qılıc, ala köndər, ağ-boz at*” – türk xalqlarının həyat tərzini, fəaliyyətini və döyüşkənlik ruhunu ifadə edən poetik fiqurlar.

Üçüncüsü, “*behişt, uçmaq, qadir tanrı*” - ifadələri türklərin islamı qəbul etdikdən sonrakı dövrlərdə əlavə olunmuş poetik fiqurlar.

“Dədə Qorqud kitabı”nın dilində işlənən final formullarını aşağıdakı kimi yekunlaşdırma bilərik: “Xanım hey!” (KDQ, 16, 42, 69, 84, 92, 106, 112, 122); “Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdü” (KDQ, 16, 28); “Yum verəyim, xanım!” (KDQ, 68); “Dədəm Qorqud gələbən boy boyladı, soy soyladı” (KDQ, 51); “Bu oğuznameyi düzdü-qoşdı, böylə dedi: Qanı dediyin bəy ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlətdi, Fani dünya yenə qaldı” (KDQ, 51);

Birinci fəslin üçüncü yarımbaşlığı “*Dədə Qorqud*” mətnlərinin tədqiqində *Semantik prinsip*” adlanır. Sözü semantik strukturunu şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillər qarşılıqlı münasibətdə olur, mənə dəyişmələrinin motivlənməsində bütöv halında çıxış edirlər. Bu proses olduqca mürəkkəb və zəngin olduğu üçün onu bütövlükdə incəliyi ilə şərh etmək bəzən o qədər də mümkün olmur.

Semantik prinsip əsasında formalaşan formullar bir neçə qrupa və yarımqrupa bölünür:

**Ritual formullar.** “Dədə Qorqud kitabı”nın mətnlərində müxtəlif mərasimlərin təsviri ilə rastlaşırıq. Məsələn, toy, yas, adqoyma mərasimləri.

---

<sup>1</sup> Велиев К. Лингвистическая поэтика. Баку: Язычы, 1993, s. 246-247

Bu mərasimlərin boyların bütöv süjetində mühüm yeri var. Dastan mətnlərində işlənən formul tiplərindən biri də “toy” mərasimi ilə bağlıdır.

- “Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Düyün etdi. Qalın Oğuz bəglərinin ağırladı. Altunluca günlüyün dikib, Qanturalı gərdəkinə girib, muradına – məqsuduna irişdi.”

- Qazan aydır: “Ayağına ət tuşağın urun!”–dedi. Yavuqlusu vardı, tez dügün-diring etdilər. Atdan – ayğırdan, dəvədən buğra qoyundan qoç qırdırdılar” (KDQ, 103).

-“Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə ox atardı. Oxı nə yerdə düşsə, onda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın dibinə gərdəkin dikdi” (KDQ, 60).

(*Vatikan nüsxəsi*: “Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə, oq atardı. Oqu nəreyə düşsə anda xanə dikərdi. Beyrək oqun atdı, gərdəkin dikdi” (129). (*Vatikan nüsxəsindən gətirdiyimiz nümunələr Ergin M. Dede Korkut kitabı. Ankara, 1994- cü il nəşrindəndir*)

-“ Şadlıq, yemək - içmək oldu. Ulu oğluna dəxi görklü gəlin gətirdi. İki qardaş bir-birinə sağdic oldular, gərdəklərinə çapub düşdilər. Murada – məqsuda irişdilər” (KDQ, 153).

“Dədə Qorqud kitabı”nda “yas” mərasimi ilə bağlı işlənən ritual formulları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik: “Qaba sarıq götürüb yerə çaldı”; “Dartdı yaqasın yırtıdı”; “Gözünün yaşın dökdü, acı tırnaq aq yüzünə aldı, çaldı”; “Al yanağın dartdı, cırdı”; “Qargı kibi qara saçını yoldu”; “Yedi qız qardaşı ağ çıxardılar, qara donlar geydilər”; “Aygır atım boğazlayıb aşum vergil”; Ağ evi-eşigində şivən qopdu.”

“Dədə Qorqud kitabı”nın nəzm hissələrində təsvir olunan “yas mərasimi” nəsr hissələrindəki yasın təsvirindən öz poetikliyi, bədii ifadə vasitələri baxımından daha zəngindir. Dastan mətnlərində yas mərasimini ifadə edən formullar kimi daha çox “ağ evinə şivən qopmaq”, “ağ çıxarıb qara geymək”, “ağ-boz atının quyruğunu kəsmək”, “qara geyib gög sarınmaq” ifadələrindən istifadə olunur.

**“Hədiyyə” formulu.** Dastan boylarında igidlik göstərərək ad qazanan qəhrəmanlara ataları tərəfindən, Bayındır xan tərəfindən iltifatlar edilir, hədiyyələr verilir.

“*Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy*”da Qazan xan “Cılasın qoç yigitlərə qalaba ölkə verir, şalvar, cübbə, cuxa verir” (KDQ, 51).

“*Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək boyu*”nda Oğuz igidləri “quşun ala qatını, qumaşın arusını, qızın gögəcəğini, doquzlama çırğab çuxa xanlar xanı Bayındıra pəncik çıxardılar” (KDQ, 77,124). (*Vatikan nüsxəsi*: “Quşun ala qatını, qumaşın yaqşısını, qızın gögəcəğini Bayındır xana pəncik çıxardılar” (153).

*“Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”*: “Qazan cılasun ərənlərə qalaba ölkə verdi, cübbə-cuqa verdi” (KDQ, 94).

*“Dış Oğuzun İç Oğuzı asi olduğu boy”*: “Aruz cümlə bəgləri xətlədi” (KDQ, 165).

**Mövsümlə bağlı işlənən formullar.** “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində mövsümlə bağlı işlənən formullar da maraq doğurur. Məsələn, dastanın “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda oxuyuruq:

1. “...Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı, savaşırdırdı. Bayındır xan qalın Oğuz bəgləriylə tamaşaya baqardı, təberrüc edərdi” (KDQ, 27). (*Vatikan nü.*: “Bir yazın, bir güzün bu buğayla buğrayı savaşırdırdılar idi. Bayındır xan qalın oğuz bəgləri ilə tamaşaya baqarlardı” (52).

Dastan mətnlərində mövsümlə bağlı formullar azlıq təşkil edir. Bu da onunla bağlıdır ki, dastan mətnlərində əsas məqsəd islam dininin təbliği məsələsi, islam ünsürlərinin dastana ustalıqla işlənməsi olduğu üçün ozan təbiət naxışlarının təsvirində o qədər də təfərrüata varmır.

**Səfər formulları.** Qəhrəmanlıq dastanlarının əsas xüsusiyyət- lərindən biri də budur ki, hadisələr əsasən səfərlərdə baş verir. Dastanın əsas qəhrəmanı uzun müddət bir yerdə qalmır, dastan boyu müxtəlif yerlərə səfər edir.

1. “Bazırganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər. İstanbula gəldilər” (KDQ, 53).

2. “Qalın Oğuz bəgləri atlandılar. Bayburd hasarına çapar yetdilər.” (KDQ, 76).

3. “Qırq yigidin yanına biraqdı. Kafirin sərhədinə irdilər”(KDQ, 107).

4. “... Cümlə bəglərlə yoldaş olub getdilər. Ta ki, Düzmürd qalasına yetdilər. Çevrə alıb getdilər, qondular” (KDQ, 122).

**Döyüş formulları.** “Dədə Qorqud kitabı”nın məhz qəhrəmanlıq salnaməsi olduğunu nəzərə alsaq, məlum məsələdir ki, döyüş səhnələri olduqca çox və rəngarəng olacaqdır. Dastan mətnlərinə nəzər saldıqda kifayət qədər rəngarəng döyüş formullarının şahidi oluruq:

1. “Alaylar bağlandı, qoşunlar düzildi. Borular çalındı. Tavullar döğüldi” (KDQ, 169).

2. “Yürüyübən kafirə at saldılar, qılıc urdular. Dərələrdə, təpələrdə kafirə qırğın girdi.” (KDQ, 163).

3. “Bu məhəldə Oğuz ərləri alay-alay gəldi. Köpük-köpük davıllar, nəqarələr çalındı” (KDQ, 161).

4. “Bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu. Qiyamətin bir günü oldu. Bəg nökdən, nökar bəgdən ayrıldı” (KDQ, 93).

Dastanda bir neçə boyda döyüşdən qabaq Oğuz igidlərinin qəhrəmanlıq “anket”ləri sadalanır və bundan sonra “bu məhəldə, xanım, görəlim kimlər yetdi” formulu işlənir. Hər bir oğuz igidinin qəhrəmanlıq “anketi” təsvir edildikdən sonra ozan “*çapar yetdi /“çal qılıcın/ ağam/bəyim Qazan yetdim!”*”- qəliblərini təkrarlamaqda davam edir. Akademik Tofiq Hacıyev dastanda olan qəhrəmanların “qəhrəmanlıq anketlərini” araşdırarkən belə bir məntiqli nəticəyə gəlir ki, həmin anketlər hər bir qəhrəman haqqında var olmuş boyun-dastanın “kodlanmış” şəklidir və əldə olan “Dədə Qorqud” mətnləri indiki sayından bir neçə dəfə çox olmuşdur.<sup>1</sup>

**Qələbə formulu.** Qələbə formulu “Dədə Qorqud” mətnlərində yuxarıdakı nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi “döyüş” formulunun ardından oğuzların kafirlər üzərindəki qələbəsini təsvir edərkən işlənir:

“Qalayı aldılar, kəlisəsin yıqıb məscid yaptılar” (KDQ, 163); “Kafiri basdılar, qırdılar, qalaya döktilər” (KDQ, 153); “...qalaba toyum oldu” (KDQ, 87); “Oğlan kafiri götürdi yerə urdu. Burnundan qan düdük kimi şorladı. Sıçrayıb şahin kimi kafirin boğazını ələ aldı” (KDQ, 143); “Selcan xatun at saldı, qırımın basdı” (KDQ, 113); “Sancubanı yerə saldı, dəbərtmədən başın kəsdi” (KDQ, 93).

**Əsirdüşmə** formulu dastan mətnlərində daha çox aşağıdakı qəlib ifadələrlə işlənir.

1. “Oğlanın üzərinə düşdilər, tutdular. Qarusundan ağ əllərini bağladılar. Qıl orqan ağ boynuna taqdılar. Uruz, tutsaq oldu” (KDQ, 84).
2. “Dirsə xanı tutdular. Ağ əllərin ardına bağladılar, qıl sicim ağ boynuna taqdılar, ağ ətindən qan çıxınca dögdilər. Dirsə xan tutsaq oldu gedər” (KDQ, 33).
3. “Altı yüz qara donlu kafir bunların üzərinə qoyuldular. Yigitləri qırdılar, Əgrəki tutdular. Əlincə qalasına zindana bıraqdılar” (KDQ, 145).
4. “Qırq incəbelli qızla boyu uzun Burla xatun yesir getdi. Qazan bəgin qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi. Xan Qazanın oğlu Uruz bəg üç yüz yigidlən əli bağlı, boynu bağlı getdi” (KDQ, 37-38).

**Geyim və silah formulu.** “Dədə Qorqud” mətnlərində iştirak edən qəhrəmanların geyimləri və silahları da formullar şəklində ifadə olunur.

1. “Buğac bəg yerindən uru durdu, qara polat üz qılıcın belinə quşandı, ağ tozluca qatı yayın əlinə aldı, altun cıdasın qoluna aldı, bədəvi atını tutdurdu, bütün bindi. Qırq yigidin boyuna aldı. Babasının ardınca yortub getdi” (KDQ, 34).

---

<sup>1</sup> Kitabı-Dədə Qorqud (Məqalələr toplusu), Bakı: Elm, 1999, s.10

2. “Yedi bin qaftanın ardı yırtıxlı, yarımından qara saçlu, sası dinlü din düşməni alaca atlu kafir bindi yılğadı, dün buçuğunda Qazan bəgin ordusuna gəldi” (KDQ, 37).

3. “Bəglər cəm olub yaraqların gördilər” (KDQ, 121).

4. “Basat biləgidən bir tutam ox çıxardı, belinə soqdu. Qılıcın həm quşandı. Yayın qarşusuna biraqdı. Ətəklərin qıvırdı” (KDQ, 129).

5. “Səgrək geyimin geydi. Dizcik, qarucuq bağlandı” (KDQ, 148).

“Dədə Qorqud” mətnlərində **tərif formulları** da olduqca rəngarəngdir. Bu tərif formulları dastan mətnlərində müxtəlif formalarda təzahür edir.

1. “Bərü gəlgi, başım baxtı, evim taxtı, Evdən çıxub yürüyəndə səlvı boylum! (Vatikanda “Qalqubanı yürüyəndə tūba boylum”) Topuğunda sarmaşanda qara saçlum! Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum! Qoşa badam sığmayan dar ağızlım. Güz almasına bənzər al yanaqlım. Qavunum, verəgim, döləgim” (KDQ, 25).

2. “Bərü gəlgi, başım baxtı, evim taxtı, Xan babamın göygüsü. Qadın anamın sevgisi. Atam–anam verdiği, göz açuban gördüğüm, könül verib sevdiğim, a Dirsə xan!” (KDQ, 30)

3. “Oğul, oğul, ay oğul! Dünlüği altın ban evimin qəbzəsi oğul! Qaza bənzər qızımın, gəlinimin çiçəyi, oğul! Oğul, oğul, ay oğul!” (KDQ, 45)

4. “Yucalardan yucasan. Kimsə bilməz necəsən. Anadan doğmadın sən, atadan olmadın. Kimsə rizqin yemədin. Kimsəyə güc etmədün. Qamu yerdə əhədsən, Allahu səmədsin...!” (KDQ, 98,102,123)

**Dua-alqış formulları** “Dədə Qorqud” mətnlərində sıx-sıx işlənən, ozanın sıx-sıx müraciət etdiyi formullardan olub dastanın ideya-məzmunu ilə birbaşa əlaqələnməkdədir.

1. “Dirsə xan dişi əhlinin söziylə ulu toy eylədi, hacət dilədi. Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Ac görsə, doyurdu, yalın görsə, donatdı. Borcluyu borcundan qurtardı. Dəpə kibi ət yığdırdı, göl kibi qımız sağdırdı. Əl götürdülər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının alqışı ilə Allah Təala bir əyal verdi: xatunu hamilə oldu” (KDQ, 26-27).

2. “Böylə digəc Qalın Oğuz bəgləri yüz gögə tutdular. Əl qaldırıb dua eylədilər.” Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları müstəcab olurdu.” (KDQ, 45)

3. “Arı sudan abdəst aldı. Ağ alını yerə qodı. İki rükət namaz qıldı. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdi” (KDQ, 45,67,85,124,144)

4. “Yerlü qara dağların yıqılmasın! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin! Ağ saqallı baban yeri uçmak olsun! Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun! Axır sonu arı imandan ayırmasın! Günahınızı adı görklü Məhəmməd Mustafə yüzi suyuna bağışlasın, xanım hey!” (KDQ, 84,124,142)

Dastan mətnlərində sıx-sıx təsadüf olunan formul tiplərindən biri də *qarğışlarla* bağlı işlənən formullardır. Alqış-dua formulu kimi qarğış formulu da dastan mətnlərində ifaçı-ozanın tez-tez müraciət etdiyi formul tiplərindəndir.

1. Oğlan qılıcın çıqardı. Qızla kəndü arasına bıraqdı. Aydır: “Mərə qavat qızı mən qılıcıma doğranayım, oxuma sancılayım! Oğlum doğmasın, doğarsa, on yaşına varmasun” – dedi.” (KDQ, 148)

2. “Beyrək and içdi: “Qılıcıma doğranayım! Oxuma sancılayım! Yer kibi kərtiləyim, torpaq kibi savrılayım...” (KDQ, 65). (*Vatikan nüsxəsi*: “Beyrək qəbul edib and içdi. Əgər Oğuz varacaq olursam, gələb səni alayım.” (135)

3. “Dədə Qorqud ayıtdı. “Çalırсан əlin qurısun!”- dedi. Haq-Taalanın əmriylə Dəli Qarcarın əli yuqarıda qaldı.” (KDQ, 59)

“Dədə Qorqud” mətnlərində Oğuz igidlərinin *təbiətə, heyvanlara münasibəti* də xüsusi formullar vasitəsi ilə ifadə olunmaqdadır. “Dədə Qorqud” dastanlarında islamdan öncəki tanrıçılığın, şamançılığın qədim izləri də saxlanılır. “Dədə Qorqud” qəhrəmanları bir çox heyvanları müqəddəs hesab edirdilər. “Qurd üzü mübarəkdir” ifadəsi də türklərin islamdan öncəki törəyiş əfsanələri ilə bağlıdır.

1. “Qazan aydır: Çağnam-çağnam gəmiləri oynadan su. Həsənlə Hüseyinin həsrəti su, Bağ və bostanın ziynəti su. Ayışə ilə Fatimənin nigahı su. Şahbaz atlar gələb içdigi su. Qızıl dəvələr gələb keçdigi su. Ağ qoyunlar gələb çevrəsində yatduğu su...” (KDQ, 40).

2. “Uruz aydır: “Ağac, ağac! Dersəm sana ərlənmə, ağac! Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac! Musa Kəlimün əsası ağac. Çığnam suların köprisi ağac...! Başın ala baqar olsam, başsız ağac! Dibin ala baqar olsam, dibsiz ağac! ” (KDQ, 46).

4. “Çoban aydır: Qarşu yatan qarlı dağlar qaruyubdur, otu bitməz. Qanlı-qanlı ırmaqlar qaruyubdur, suyu gəlməz. Şahbaz-şahbaz atlar qaruyubdur, qulun verməz. Qızıl-qızıl dəvələr qaruyubdur, köşək verməz” (KDQ, 55).

5. “Aqındılı görklü suyını keçməyə gəlmişəm” (KDQ, 58).

*Yol formulu.* “Dədə Qorqud” mətnlərində hadisələr daha çox səfərlərdə cərəyan etdiyi üçün, oğuz igidlərinin getdiyi məsafə - yol da xüsusi formullar vasitəsi ilə ifadə olunmuşdur:

“Gecə-gündüz demədilər, yortma oldı” (KDQ, 169); “Şahinin ardına düşdü, dərə-təpə aşdı. Kafir elinə gəldi” (KDQ, 154); “Dün qatdı, yort eylədi. Üç gün dünli-günli yortdu. Dərəşam ucundan keçdi, ol qardaşı tutulan qalıya gəldi” (KDQ, 139); “Çoq dağlar, dərə-təpə keçdi. Günlərdən bir gün Düz mürd qalasına gəldi” (KDQ, 119); “Yedi gün, yedi gecə yortdı. Oğuzun sərhədinə çıxdı. Çadır dikdi” (KDQ, 112); “Yedi gün, yedi gecə

yortdılar. Kafirin sərhədinə irdilər” (KDQ, 107); “Bazırğanlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər. İstanbula gəldilər” (KDQ, 53); “Qazan gerü döndü. Gəldiyi yolu əlinə alub yortdu. Dün qatdı” (KDQ, 87).

“Dədə Qorqud” mətnlərində hikmətamiz kəlamların ifadə edildiyi **sentensiya formul** tiplərinə də kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

1. “Ol ögdüğüm Yuca Tanrı dost oluban mədət irsin” (KDQ, 100).
2. “Baş əsən olsa, börk bulunmazmı olur” (KDQ, 112).
3. “Ac görsə, doyurdu, yalın görsə donatdı” (KDQ, 26).
4. “Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi” (KDQ, 52).

“**Ov mərasimi, ova çıxmaq**” **formulu** dastan mətnlərində macəranı başladan əsas model kimi özünü göstərir. Ov mərasimi dastanda daha çox “atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmaq” qəlib ifadəsi ilə işlənir.

1. “Bəglər həp ava bindi. Boz aygırın çəkdi Beyrək bindi” (KDQ, 55).
2. “Səya varsam tükənsə olmaz, qalın oğuz bəgləri bindi. Ala tağa ala ləşkər ava çıxdı” (*Vatikan nüsxəsi*: “Səya varsam tükənsə olmaz, qalın oğuz bəgləri bindi. Ala tağa ləşkər ilə Qazan ava çıxdı” (96).
3. “Av avlayıb gəzər ikən” (KDQ, 218).

**Salamlama formulu** da “Dədə Qorqud” mətnlərində tez-tez təsadüf edilən formullar sırasında göstərilə bilər. Vatikan nüsxəsinin “Bamsı Beyrək boyu”nda bu formul: “*Bağır basdı, salâm verdi*” şəklində işlənir. Drezden nüsxəsində isə həmin məqamda salamlama formulu işlənmir. Yenə həmin boyun Vatikan nüsxəsində “*Bâzirgânlar gəldi. Bağır basdı baş endürdi*” şəklində işlənən salamlama formulu Drezden nüsxəsində “*Nagahi bazırğanlar gəldilər. Baş endirüb, salam verdilər*” şəklində işlənir.

Yenə həmin boyun Vatikan nüsxəsində Banuçiçək üçün elçilik məqamında: “*Dədəm Qorqud gəldi, baş endürdi, bağır basdı, ağız dildən görklü salâm verdi*”. Drezdendə “*Dədəm Qorqud ötədən bəri gəldi. Baş endirdi, bağır basdı. Ağız-dildən görkli salam verdi*”.

Vatikanda: “*Dəli ozan gəldi, baş endürdi, bağır basdı.*”

Drezdendə: “*Dəli ozan gəldi, baş endirdi, bağır basdı, salam verdi*”.

“Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda: “Qanturalı qırq igidlə babasına qarşı vardı. Əlin öpdü.”

**Sağollaşma** da dastan mətnlərində maraqlı formullarla ifadə olunmaqdadır.

“Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda: “*Atasının – anasının əllərini öpdü. Qırq yigidin yanına biraqdı.*”

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da: “Basat aydır: “Əlbəttə varıram! ...Babasının-anasının əlin öpdü, hallalaşdı, “xoş qalın”- dedi”.

“Bəkil oğlu İmran boyu”nda: “*Atasıyla-anasıyla gəldi, görüşdü. Əllərin öpdü.*”.

“Uşun qoca oğlu Səgrəg boyu”: “...Atası–anası: “Yort, oğul! Uğurun açıq olsun, sağ–əsən varib gələsən, gələcəgin varsa!”- dedilər. *Atasının – anasının əlin öpdü*”.

“Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda: “...Dədə Qorqud birin mindi, birin yetdi. *Yaranlar, sizi haqqa ismarladım,-dedi*”.

“Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda: “Qadın ana, bəg baba, *əsən qalın,-dedi*”.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Dədə Qorqud mətnlərinin struktur-forma elementlərinin Linqvistik prinsip əsasında tədqiqi”** adlanır. Dissertasiyanın ikinci fəslı “Söz birləşməsi- formul”, “Təşbeh- formul”, “Müqayisə-formul”, “Cümlə-formul”, “Mətn-formul”, “Dədə Qorqud” mətnlərinin funksional məzmun detalları” adlanan yarım-fəsillərə bölünmüşdür.

Bu fəsildə dastan mətnlərinin dilində işlənən epitetlər (bədi təyinlər), təşbehlər, müqayisələr, dialoqlar, konstruktiv cümlə tipləri və s. haqqında məlumat verilmişdir.

“Dədə Qorqud kitabı” və orta əsr Avropa dastanlarında bir sıra ortaq motivləri, ümumi oxşarlığı sübut etmək üçün motivlərin ayrılmaz hissəsi olan orta əsr üçün xarakterik əşyaların bədii təsvirindəki oxşarlığa, onlara müxtəlif xalqların oxşar münasibətlərinə yönəltmək lazımdır.

Həm “Dədə Qorqud kitabı”nda, həm də Avropa eposlarında bədii vasitələrdən geniş şəkildə və böyük sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur. Məsələn, “Dədə Qorqud” mətnlərində nizə *şimşəyə*, saç ya *qarğıya*, ya *cidaya* bənzədilir. Beyrəyin nişanlısı Banuçiçəyin biləkləri *gümüşlə* müqayisə edilir. Şiddətli döyüş səhnələrini təsvir etmək üçün dastan qoşanların işlətdikləri müqayisələr deyilənlərin daha güclü və təsirli səslənməsinə imkan verir. “Dədə Qorqud” boylarında tez-tez işlənərək sabit formullar əmələ gətirən “*düdük kibi qanı şorlamaq*”, “*ağ meydanda yumru başı top kibi kəsmək*”, “*yel kibi düşməyə hücum etmək*”, “*tutqal kibi ardına düşmək*”, “*qurd kibi ulaşmaq*”, “*it kibi quv-quv etmək*” kimi ifadələri də göstərir ki, dastan qoşanlar (qorqudçu ozanlar) müqayisədən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Maralılı cəhətlərdən biri də budur ki, həm “Dədə Qorqud kitabı”nda, həm də Avropa eposlarındakı müqayisə obyektləri eynilik təşkil etməkdədir. “Dədə Qorqud kitabı”nda Bayındır xan haqqında belə bir ifadə işlənir. “*Bin yerdə ipək xaliçəsi döşənmişdi*”. Burada *min* ədədinin işlədilməsi dinləyiciyə yüksək mövqeyi daha yaxşı çatdırmağa kömək edir. Düşməni əlində əsir olan Qazan da özünü öyərəkən belə deyir: “*Bin-bin*

*ərdən yağı gördümsə, oyunum dedim.*” Sonra Qazan min-min ifadəsini daha da böyüdərək inanılmaz bir rəqəmə-yüz minə çatdırır: “*Yüz min* ər yağı gördümsə, *yüzüm dönmədim*”. Ozanın hiperboladan bu şəkildə istifadə etməkdə məqsədi bir tərəfdən Qazan xanın qəhrəmanlığını və cəsarətini böyükməkdirsə, digər tərəfdən də, dinləyicilərin fantaziyasını genişləndirməkdir.

“Dədə Qorqud kitabı” üçün səciyyəvi əlamətlərdən biri də *şəxsləndirmədir*: “*Qalmış yigit arxası. Türküstanın dirəgi. Amit soyunun aslanı. Qaracugun qaplanı*”. Dastanda Beyrəyin Qazana ünvanladığı bu sözlər Qazanı dolayısı ilə təcəssüm etdirir. Çünki onun adı bu əşyalar ilə yanaşı işlənir. Təbii ki, burada qədim mifoloji inanc əlamətləri də qabarıq şəkildə hiss olunur.

Ritm, ahəng, alliterasiya, assonans qədim türk dastanlarının, həmçinin “Dədə Qorqud” mətnlərinin nəzm parçalarını formalaşdıran əsas poetik vasitələr kimi çıxış edir. İ.V.Stebleva da “VI-VII əsrlərdə Türklərin Poeziyası” adlı tədqiqat əsərində bu məsələni nəzərdən keçirmişdir.<sup>1</sup> “Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıqardığı boy”da Qazanın dilindən verilmiş aşağıdakı nəzm parçasına diqqət edək:

“**B**in- **b**in ərdən yağı *gördümsə*, oyunum dedim. **Y**igirmi bin ər yağı *gördümsə*, **y**iləmədim. **O**tuz bin ər yağı *gördümsə*, **o**ta saydım. **Q**ırq bin ər *gördümsə*, **q**ıya baqdim. **Ə**lli bin ər yağı *gördümsə*, **ə**l vermədim. **A**ltmış bin ər *gördümsə*, **a**yıtışmadım. **S**əksən bin ər *gördümsə*, **s**əksənmədim. **D**oqsan bin yağı *gördümsə*, **d**onanmadım. **Y**üz bin ər *gördümsə*, **y**üzüm dönmədim.” (KDQ, 156).

“Dədə Qorqud” şeirlərində olan qafiyələri təhlil etdikdə, görərik ki, onlar ən çoxu iki, bəzi hallarda üç hərfdən ibarətdirsə, Mahmud Qaşğarlının əsərində qafiyə kəlimələrində qafiyələnmiş hərlərin sayı üçə-dördə, bəzən isə hətta beşə çatır. Bu isə “Dədə Qorqud” dastanlarının nə qədər qədim olduğunu göstərir.<sup>2</sup>

“Kitab”da alliterasiyanın poetik imkanları daha genişdir, lakin bütün samit səslər eyni dərəcədə təkrar olunmur.<sup>3</sup> Həmçinin “kitab”ın təkrarlar sistemi səs səviyyəsi ilə qurtarmır, söz səviyyəsini də əhatə edir: “Bin-bin *ərdən yağı gördümsə*, oyunum dedim. Yigirmi *bin ər yağı gördümsə*, yılamadım. Otuz *bin ər yağı gördümsə*, ota saydım.”

<sup>1</sup> Стеблева И.В. Поэзия Тюрков VI-VII веков. Москва: Наука, 1965, с. 67

<sup>2</sup> Kitabı-Dədə Qorqud (Məqalələr toplusu), Bakı: Elm, 1999, s. 135

<sup>3</sup> Xuduyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı: Elm, 1995, s. 85

“Dədə Qorqud kitabı”nın mətnindəki sabitləşmiş ifadələrin bəzisi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, eposların, xalq dastanlarının dilində də mövcuddur. “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda oxuyuruq: “...Baqdı, gördi kim, ayun on dördinə bənzər bir məhəbub ala gözlü gənc” ifadəsi işlənmişdir ki, “ayun on dördinə bənzər” ifadəsi sonrakı dövrlərdə yaranmış məhəbbət dastanlarında “on dörd gecəlik ay kimi” formasını alır. Mümkündür ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın mətni onların bir çoxu üçün ilkin formalaşma mənbəyi, yaxud işlənmə yeri olsun. Bunu oradakı sabit ifadələrin malik olduğu daha sadə, daha bəsit formalar da təsdiq edir.

Araşdırmanın nəticəsi onu deməyə əsas verir ki, “Dədə Qorqud” mətnlərində genişləndirilmiş bədii təyinlər çoxluq təşkil edir və belə epitetlər darda qalan qəhrəmana köməyə gələn Oğuz igidlərinin sadalanması zamanı daha çox işlənir. Bu epitetlər dastan boyu eyni şəkildə davam etməkdədir. Bundan əlavə, “Dədə Qorqud”un dilində xeyli sayda müvəqqəti (qeyri-sabit) epitet də işlənir ki, bu epitetlər heç də bütün məqamlar üçün xarakterik deyil. Məsələn: “İtün ulatmayan, kədiginü movlatmayan alplar başı Qazan oğlancığı ilə sərxoş olub yatırlar” (KDQ, 77). Və bir maraqlı fakt da bundan ibarətdir ki, “Dədə Qorqud”dakı bədii təyinlər öz leksik tərkibinə görə demək olar ki, tamamilə türk mənşəlidir.

“Dədə Qorqud kitabı”nın sintaktik sistemində sadə cümlə daha hakim mövqeyə malikdir. Dastanın dilində nida cümlələri olduqca zəngindir, feli xəbərlı nəqli cümlələr ismi xəbərlı nəqli cümlələrdən daha çox işlənmişdir ki, bu da epos təfəkkürünün tələbindən irəli gəlir. Abidənin Drezden nüsxəsində cümlədə söz sırası zamanı tamamlığın önə çıxması halı daha çox müşahidə olunur: “Kafərin tuğu ilə sancağını Qaragünə qılıcladı”, “Altun ban evlərin kafirlər çapdılar”, “Xanım, mənim babamı mən öldü sanırdım”.

Drezden nüsxəsində bəzi məqamlarda üçüncü növ təyini söz birləşməsinin əsas və asılı tərəfləri də yer dəyişir: “Sağın-solun Uruzun çevirdilər”, “Adı bunun Boz ayğırılı Bamsı Beyrək olsun”, “Qara tuğun kafirin Burla xatun qılıcladı”. Vatikan nüsxəsində isə bu hal müasir tələblər çərçivəsində təqdim olunur: “Kafərin qara tuğun Burla xatun qılıcladı.”

Həmçinin “kitab”ın dilində sırf dastan təfəkkürü üçün səciyyəvi olan nitq standartlarının işlənməsi də olduqca maraqlı faktlardandır. Bədii mətnin formaca təşkilinə xidmət edən qafiyələnmə dastanın dilində həm nəsr, həm də nəzm parçalarında müşahidə edilməkdədir. Şeir mətnlərində nəsr mətnlərinə nisbətən sətir sonluqlarının qafiyələnməsi nisbətən daha sistemli xarakter daşıyır. Hətta “Dədə Qorqud”un başdan-başa şeir şəklində olmasını iddia edən tədqiqatçılar da olmuşdur.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı dil faktlarının formul nəzəriyyəsi işığında təhlili bir daha sübut edir ki, ədəbi dilimiz həm sabit norma, həm də funksional imkanlarının genişliyi baxımından çox zəngin yol keçmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Türk dastanlarında işlənən ənənəvi epik qəhrəman formulları və “Dədə Qorqud kitabı” adlanır.**

Türk dastan ənənəsi bütöv bir sistem təşkil etdiyi üçün Altay dastanlarından birində təsbit edilən bir xüsusiyyət, ya da motiv türkmən dastanlarından birində qarşımıza çıxmaqdadır. Şifahi ədəbiyyat nümunələri daima yenilənən, ancaq qədim ünsürləri də qoruyub saxlamağı bacaran quruluşu malikdir. Bu xüsusiyyət şifahi ədəbiyyat nümunələrində mövcud olan ortaq motivlərin, formul və qəliblərin əsas bünövrəsini təşkil etməkdədir.

Ülkü Kara Düzgün “Başqırd dastanlarının tipologiyası” adlı tədqiqat əsərində D.A.Millerin, E.M.Meletinskiyin, S.Y. Neklyudovun, V.M.Jirmunskinin, C.M.Bovranın və N.Freyin əsərlərindən, həmçinin, J.Kampbellin, C.Frazerin, F.S.Raqlanın, R.A.Seqalın tədqiqatlarından yararlanaraq türk dastanlarında işlənən 24 qəhrəman qəlibi müəyyənləşdirir.

Professor Şakir İbrayev də epik qəhrəmanların fəaliyyəti ilə bağlı aşağıdakı “tematik planı” müəyyənləşdirmişdir.<sup>1</sup>

### **I.Qəhrəmanın uşaqlığı və qəhrəmanın evlənməsi**

- 1.Soyun təsviri (tayfa, ata-ana, məkanın təsviri)
- 2.Qəhrəmanın qeyri-adi doğumu
- 3.Qəhrəmana xas uşaqlıq dövrü
- 4.Qəhrəmanın ilk qəhrəmanlığı
- 5.Gəlin (sevdiyi qız) haqqında xəbər alma, qız axtarma
- 6.Gəlinlə yarışma, irəli sürülən şərtləri yerinə yetirmək
- 7.Zəfər və qəhrəmanın gəlinlə geri dönməsi;

### **II.Qəhrəmanın qəhrəmanlıqları**

- 1.Düşmən hücumu haqqında xəbər
- 2.Qəhrəmanın yola çıxması
- 3.Qəhrəmanın mübarizəsi (bəzən qəhrəman səfər zamanı əsir düşür)
- 4.Təkbaşına mübarizə və qəhrəmanın zəfəri
- 5.Zəfər çalan qəhrəmanın geri dönüşü

### **III.Qəhrəmanın soyunu (tayfasını, anasını, atasını, qardaşını, xanımını) düşmənlərdən xilas etməsi**

- 1.Gəlin və ya yaxın qohumun əsir düşməsi haqqında xəbər alınması

---

<sup>1</sup> İbrayev Ş. Destanın yapısı. Ankara: Yıldız yayınları, 1998, s. 273

2. Düşmənin qəhrəmanın evləndiyi qızla evlənməyə cəhd etməsi
3. Qəhrəmanın sevdiyi qızla gizlində görüşməsi və öz qiyafətini dəyişərək öz toyuna gəlməsi
4. Qəhrəmanın özünü tanıtməsi və tanınması
5. Düşmənin cəzalandırılması
6. Toy

Yuxarıda bəhs etdiyimiz bölgü Azərbaycan filologiyası üçün o qədər də xarakterik olmasa da, gələcəkdə dastanlarımızın strukturunun araşdırılması yönündə önəmli olduğu qənaətindən çıxış edərək “Dədə Qorqud” dastanlarına da tətbiq etməyin məqsədəuyğun olduğunu düşündük.

Araşdırmamız bir daha sübut etdi ki, hansı coğrafi ərazidə və neçənci əsrdə yaranmasından asılı olmayaraq türk qəhrəmanlıq dastanlarında işlənən epik qəhrəman formulları, qəlibləri demək olar ki, oxşarlıq təşkil etməkdədir. Bunu iki amillə əlaqələndirə bilərik. Birincisi, oxşar həyat tərzii ilə. Türk xalqlarının bir çoxunun həyat tərzində heyvandarlıq əsas məşğuliyyət olmuşdur. Bu mənada bir çox türk qəhrəmanlıq dastanlarında “at”, “ovçuluq”, “geyik” formulları üstünlük təşkil etməkdədir. Və ya oxşar inanc sistemindən gələn eynilik idi ki, əksər türk dastanlarında “övladsızlıq” motivi “dua, alqış, hacət” formulunun köməyi ilə aradan qaldırılır.

İkinci amil isə türk xalqlarının təfəkkür tərzində olan oxşar düşüncələr yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, onların folklor ənənəsində, dastan yaradıcılığında da oxşar qəliblər, formullar şəklində təzahür edir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

1. “Dədə Qorqud kitabı”nın Drezden və Vatikan nüsxələrinin epik formul nəzəriyyəsi işığında müqayisəli şəkildə təhlili bizə deməyə əsas verir ki, Drezden və Vatikan nüsxələrində fərqli məqamlar olsa da, bu fərqli məqamlar əslində qorqudçu ozanın əlavəsi kimi yox, məhz Drezden nüsxəsinin üzünü köçürən “katibin” redaktəsi kimi düşünəlməlidir. Drezden nüsxəsində boyların məzmunu ilə bağlı buraxılan bir sıra “boşluqlar”, Vatikan nüsxəsində məhz katibin müdaxiləsi hesabına doldurulub tamamlanır.

2. “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənən epik formulların Sintaqmatik prinsip üzrə təhlili göstərir ki, boylarda “Başlangıç formulları”nın boyların ümumi məzmunu ilə birbaşa bağlılığı olmasa da, “Final formulları” boyların ümumi məzmunu ilə birbaşa əlaqələnmişdir.

3. Dastan mətnlərində işlənən keçid formulları da müxtəlif mövqələrdə çıxış edir. Keçid formulları musiqidən sözə keçidi bildirir “... *görelim, xanım, necə söyləmiş*”, zamanı ifadə edir “*dan ötdü, gün doğdu*”, “*bunun*

*üzərinə on altı il keçdi”, “bir qaç zaman kecdi”, Əhvalat müəyyən bir informasiya periodundan başqasına keçərkən işlənir “Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar”, “Məgər, xanım, təkur peşman oldu” və ya ifaçı-ozan haşiyəyə çıxarkən istifadə olunur. “At ayağı külək ozan dili çevik olur”, “Yayanın umudu olmaz”, “İyəgülü ulalır, babırqalı böyür” və s.*

4. “Dədə Qorqud” məhz qəhrəmanlıq dastanı olduğu üçün boylarda qəhrəmanlıq, döyüş, müharibə, qələbə formulları daha sıx və daha rəngarəng formalarda işlənir. Təbiət təsvirləri, mövsümlə bağlı formullar isə nisbətən azlıq təşkil edir.

5. Dastan mətnlərinin dilinin Linqvistik cəhətdən incələnməsi deməyə əsas verir ki, bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri formul əmələgətirmə imkanlarının genişliyi baxımından, xüsusilə, qəhrəmanların geyimi, silahı, döyüşü ilə bağlı təsvirlərdə “kitab”ın dilini zənginləşdirən əsas amil kimi diqqəti cəlb edir.

6. “Dədə Qorqud” mətnlərinin nəzm hissələrini tədqiq etdikdə görürük ki, ritm, ahəng, alliterasiya dastanın nəzm hissələrini formalaşdıran əsas poetik vasitələr kimi çıxış edirlər.

7. Dissertasiyada, həmçinin, “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənən bir çox oxşar motivlər digər türk dastanları ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, qəhrəmanlıq dastanlarının əsasında duran epik formulların daha dərinə tədqiqi həm Azərbaycan dastanlarının poetik baxımdan daha dərinə incələnməsinə, həm də şərq-qərb dastanları arasındakı əlaqələrin təhlilinə və “Dədə Qorqud kitabı”nın boylarındakı motivlərin, qəliblərin Avropa eposlarına təsiri haqqında daha geniş və sanballı tədqiqatların aparılmasına və yeni-yeni elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

### **Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc olunmuşdur:**

1. Epik qəhrəmanın bioqrafiyasının quruluşuna yönələn formullar // Dədə Qorqud.(Elmi-ədəbi toplu), AMEA Folklor İnstitutu, IV, Bakı, 2011, s. 46-55

2. Nikolay Roşiyannın “Nağılların ənənəvi formulları” əsərində olan formul tipləri // Dədə Qorqud.(Elmi -ədəbi toplu), AMEA Folklor İnstitutu, III, Bakı, 2011, s. 74-82

3. Aleks Olrikin “Epik qanunlar nəzəriyyəsi” işığında “Dədə Qorqud” boylarına nəzər // Dədə Qorqud.(Elmi -ədəbi toplu), AMEA Folklor İnstitutu, II, Bakı, 2011, s. 34-45
4. Albert Lordun “Dastanların ifaçısı” əsəri və müasir folklor yaradıcılığındakı yeri // Dədə Qorqud.(Elmi-ədəbi toplu), AMEA Folklor İnstitutu, I, Bakı, 2011, s. 27-33
5. “Dədə Qorqud” dastanlarında qədim türk mərasimləri // “Dil və Ədəbiyyat” (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı Dövlət Universiteti, N1(81), Bakı, 2012, s. 97-102
6. “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində sinonim və antonimlərin formul yaratma imkanları // Filologiya məsələləri. N 5. Bakı, 2012, s. 124-130
7. “Dədə Qorqud” dastanlarının daxili strukturu. “Filologiya məsələləri” jurnalı, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, N 4. Bakı, 2012, s. 170-175
8. “Dədə Qorqud kitabı”nın “Bamsı Beyrək boyu”nda işlənən bəzi arxetip ifadələr // “Filologiya məsələləri” jurnalı, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, N 3. Bakı, 2012, s. 150-156
9. “Dədə Qorqud kitabı”nda olan nəsr və nəzm hissələrinin strukturu // “Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər” (XXXIX), AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, 2012, s. 72-83
10. “Dədə Qorqud kitabı”nın Drezden və Vatikan nüsxələrində olan boyların “yum” adlanan hissələrinin müqayisəli təhlili // “Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər” (XXXVII), AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, 2012, s. 105-112
11. Nikolay Roşiyannın “Ənənəvi formullar”ı işığında “Dədə Qorqud kitabı”nda “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”na bir nəzər // “Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər” (XXXV), AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, 2012, s. 83-95
12. “Dədə Qorqud” və islami motiflərin istifadəsi // “Türkbilim”, Mart 2012\ Sayı 8, s.125-127
13. “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənən bəzi motivlər // “M.Ə.Sabirin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransı” (Azərbaycan Filologiyasının aktual problemləri) Materiallar, Bakı, 17-18 May, 2012, s. 11-16
14. Uşaq ədəbiyyatında Türk xalqlarının ortaq dəyərləri // “II Beynəlxalq Türk xalqları Uşaq ədəbiyyatı Konqresi” Materiallar, Bakı, 2013, s.225-226
15. Epik dastan yaradıcılığında formul nəzəriyyəsinin tətbiqinə dair // “Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı” Materialları. Bakı, 2015, s. 218-219

16. “Dədə Qorqud kitabı”nda hədiyyə formulu // “Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı” Materialları. Bakı, 2015, s. 173-174
17. Обрядовые формулы в дастанах «Деде Коркуд» // Вестник Казахского Национального Университета им. Аль-Фараби, серия филология, N 4, 2015, 0,5 п. л.
18. “Dədə Qorqud” dastanlarında döyüş formulları // “Kitabi –Dədə Qorqud”un elm aləminə məlum olmasının 200 illiyinə həsr olunmuş “Epos və etnos” Beynəlxalq Simpozium” Materialları. Bakı, 2015, 0.5 z.v

**Низами Шамил оглу Адыширинов**  
**ЭПИЧЕСКИЕ ФОРМУЛЫ В «КНИГЕ - ДЕДЕ КОРКУДА»**

**РЕЗЮМЕ**

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **«Введении»** обосновывается актуальность темы исследования, показывается объект и предмет работы, цели и задачи, научные новшества, теоретические и методологические основы, теоретическая и практическая значимость, дается информация об апробации и структуре.

Первая глава диссертации, которая называется **«Теория формулы и «Книга- Деде Коркуда»** состоит из трех подзаголовков. В этой главе описаны некоторые древние тюркские традиции из эпоса «Деде Коркут». Например, свадьбы, поминки, именины, хваления и т. д. Каждая из этих традиций в «Деде Коркуте» описывается различными фразами и оборотами, которые, повторяясь на протяжении всего текста, принимают форму постоянных выражений.

Эпические формулы в «Книга-Деде Коркуда» были разделены на три части: Инициальные, Медиальные, Финальные. Также были исследованы поэтические фигуры связанные с благопожеланиями, проклятиями, с обрядом охоты на зверей. В тексте больше всего наблюдаются медиальные формулы, использованные в различных ситуациях.

Вторая глава диссертации называется **«Исследование структурно-формальных элементов текстов «Деде Коркуд» на основе лингвистического метода»**. Литературный текст как правило написан в прозаической или же в стихотворной форме. Некоторые мотивы и выражения из древних тюркских дастанов передались в произведения средних веков, в том числе и в «Книгу- Деде Коркуда». Так же и аллитерация играет важную роль как в создании дастанов средних веков, так и древних времен.

Третья глава диссертации называется **«Традиционные героические формулы в тюркский эпосах и «Книге-Деде Коркуда»**. В этой главе сопоставляются героические формулы, использованные в тюркских дастанах и в «Книге-Деде Коркуда», исследуются общие и отличительные особенности этих формул. Выявляется что, эта схожесть исходит из общности жизни и быта тюрков. А эта общность формирует общую форму мышления.

В **заключении** были обобщены основные результаты исследования.

## THE EPIC FORMULAS IN “DEDE KORKUD BOOK”

### SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of the used literature.

In the **Introduction** the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation are defined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

The first part of the dissertation is called **“The formula theory and the “Book of Dede Gorgud”**. In this part we learn that there are some fixed text A.Lord separated three part these formulas. Initial, Medial and Final formulas.

In this research we explored about some of the traditions in “Dede Gorgud” legends and between Turkish society. We can indicate such an applause, curse, named, wedding, mourning traditions.

The second part of the dissertation is called **“Linguistically analysis of based principle of “Dede Gorgud” texts”**. In this part we learn about as a rule a literary text consists of either prose or poetry. Alliteration plays an important rule which serves as a formula forming Turkish literary texts in the Middle Age, as it did in ancient times.

The third part of the dissertation is called **“The formulas about heroic which used Turkish epics and Dede Gorgud book”**. In third chapter some information is given about the motifs which are commonly used both “Dede Gorgud” and other Turkish epics. These motifs have common characteristics in many Turkish epics. Turkish people.

In the **conclusion** the results are summarized and the future directions of the investigated subject are shown.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА**  
**ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

---

*На правах рукописи*

**НИЗАМИ ШАМИЛ оглу АДЫШИРИНОВ**

**ЭПИЧЕСКИЕ ФОРМУЛЫ В «КНИГЕ- ДЕДЕ КОРКУДА»**

**5719.01- Фольклористика**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

**диссертации на соискание научной степени**

**доктора философии по филологии**

**БАКУ- 2015**